

Algunes reflexions entorn de la conceptualització de la infància i adolescència en risc social a l'Estat espanyol

Miquel Castillo i Carbonell

Professor d'Educació Secundària
mi.castilloc@ceesc.es

Resum

L'article realitza una aproximació a les interpretacions del concepte de risc social de la infància per part de diversos autors d'àmbit estatal, tenint també en compte els marcs legals català i espanyol. Pretén aclarir quins són els criteris valoratius emprats, tant des de l'àmbit acadèmic com del professional, per interpretar les categoritzacions de la infància i l'adolescència en processos de dificultat i precarietat social.

Des d'aquesta perspectiva, s'hi analitza l'estreta relació entre factors de risc, desemparament i marginació. S'hi rebutgen les interpretacions que responsabilitzen el propi menor de la desadaptació, i s'hi defensa la hipòtesi de la necessitat d'una intervenció socioeducativa que treballi per una disminució dels factors de risc en el propi medi, mantenint el seu protagonisme en aquest procés.

Paraules clau: infància, protecció, factors de risc, desemparament, inadaptació.

Abstract

This article is an approach to the different acceptances of the concept *social risk* as well as the terms *neglect* and *maladjustment*, based on the reflections made by different authors and both statal and autonomous legal framework. It intends to clarify which are the criteria of values used in academic and professional ambits in order to understand the categories found in the fields of childhood and adolescence in difficult and precarious conditions.

The strong relation between risk factors, neglect and margination has been analysed from this point of view. In the same way the interpretations that hold the minor himself responsible for his maladjustment are rejected and the author defends the necessity of a socio-educational intervention, which reduces the risk factors in the child's environment, and the need of paying close attention to the child's main role in this process.

Key words: childhood, protection, risk factors, neglect, maladjustment.

Resumen

El artículo realiza una aproximación a las interpretaciones del concepto de riesgo social de la infancia por parte de diversos autores de ámbito estatal, teniendo también en cuenta los marcos legales catalán y español. Pretende aclarar cuáles son los criterios valorativos utili-

zados, tanto desde el ámbito académico como profesional, para interpretar las categorizaciones de la infancia en procesos de dificultad y precariedad.

Desde esta perspectiva, se analiza la estrecha relación entre factores de riesgo, desamparamiento y marginación. Se rechazan las interpretaciones que responsabilizan al propio menor de la desadaptación y se defiende la hipótesis de la necesidad de una intervención socioeducativa que trabaje para una disminución de los factores de riesgo en el propio medio, manteniendo su protagonismo en este proceso.

Palabras clave: infancia, protección de factores de riesgo, desamparamiento, inadaptación.

Sumari

1. Les polítiques de protecció a la infància	4. La inadaptació social
2. El concepte de risc social	5. Algunes recapitulacions entorn el concepte de risc
3. Desempament, risc i marginació social	Bibliografia

1. Les polítiques de protecció a la infància

En general, fins al segle XX, els infants no havien merescut cap consideració especial per part de la societat: eren propietat dels pares, i no demanaven cap mena d'atenció, ni especial ni específica. Les transformacions socials i els avenços de la psicologia i la pedagogia donaren rellevància al món de la infància, emplantant-lo de contingut i sensibilitzant tothom envers la necessitat que les criatures fossin ateses i protegides.

Avui, la protecció de la infància és una prioritat per a les institucions públiques i les entitats d'iniciativa social, especialment el cas de la població infantil que, pel fet d'estar envoltada de certes condicions socioeconòmiques, familiars o personals, pateix desatencions i maltractaments greus. Les problemàtiques laborals, les situacions de marginació, les dificultats de caràcter emocional o psicològic de les famílies d'alguns infants, són alguns dels factors de risc per al seu desenvolupament normalitzat i per a la seva pròpia integritat personal, tant física com psicològica. Davant d'aquestes situacions, es planteja una atenció preventiva i protectora. Acció protectora per preservar-los de la desatenció i el maltractament. Acció preventiva per manipular els factors associats al naixement de problemàtiques i les necessitats socials responsables de les situacions esmentades abans. Intervencions que cal dotar de contingut i reflexió per evitar l'arbitrarietat i la descoordinació en les actuacions dels professionals i no perllongar la seva cronificació.

En aquest context, i dins el procés de constitució de la Xarxa de Serveis Socials, a partir de la dècada de 1980, varen néixer diversos programes d'intervenció socioeducativa, amb una clau pal·liativa i compensatòria, unides a diverses iniciatives legislatives. Tenien l'objectiu de realitzar un treball preventiu amb menors en situació de risc o desamparament (Casas, 2000), com ara

accions educatives dins el context social de l'infant, prioritant el coneixement i la proximitat¹ a la realitat i a les mancances de cada menor.

Però les necessitats són cada dia més diverses i de natura més complexa. Situacions relacionades amb les noves dinàmiques de mobilitat de població i l'arribada de nous llenguatges i tradicions culturals, sumades a la crisi de les prestacions de l'Estat de benestar; l'augment del nombre de processos d'exclusió social, l'empobriment de la mainada². ... Tot plegat fa plantejar la conveniència que es produeixi una revisió dels tradicionals programes d'atenció a la infància³.

Davant de noves problemàtiques que comporten una component d'alarma social molt gran en el seu entorn, com ara l'agressivitat i la violència, l'Administració planteja revisar el sistema de protecció, atesa l'agressivitat i el rebuig dels seus usuaris⁴. Aquestes situacions esdevenen un repte cada cop més complex per als professionals i les institucions encarregades de garantir el benestar de la infància, i obliguen a fer una reflexió tècnica i institucional, cada cop més assumida pels agents d'intervenció social, els polítics i les institucions públiques.

En aquest sentit, reduir els factors de risc en el propi medi on viu el menor, apareix cada cop amb més força com una de les alternatives a l'internament⁵.

1. «L'atenció i promoció del benestar de la infància i de l'adolescència, amb l'objectiu de contribuir a llur ple desenvolupament personal, especialment en els casos en què els entorns sociofamiliars i comunitaris tinguin un alt risc social, sense perjudici de les funcions específiques de protecció i tutela de menors» (Llei de Serveis Socials 26/85, de 27 de desembre).
2. «[...] l'augment de nens que viuen dins les llars pobres. Diferents organismes internacionals han mostrat la seva inquietud per l'augment de les taxes de pobresa infantil dins el món desenvolupat. Encara que es tracta d'una qüestió poc analitzada pels estudis de pobresa, algunes estimacions han posat de manifest la gravetat del problema. Segons les dades d'EDIS (Equip d'Investigació Sociològica, que realitza diversos estudis i recerca sobre la situació de la infància a l'Estat. Un altre exemple és el que va realitzar el maig del 2000 per a l'Oficina del Defensor del Menor) de 1998, els menors d'edat estan sobre-representats entre la població pobre. A mitjan dècada del 1990, hi havia 2,1 nens i nenes menors de quinze anys en aquesta situació per cada persona més gran de seixanta-cinc anys. Aquest coeficient encara és més gran a Extremadura, Andalusia, Canàries, Ceuta o Melilla» (AYALA, C.; MARTÍNEZ, R. [1999]. «La pobreza en España: evolución y factores explicativos», p. 663).
3. «La població objecte de protecció ha canviat de forma determinant. S'ha passat de l'atenció als nens pobres i desemparats a una tipologia més complexa», uns nens i joves «que s'han de protegir i no sempre volen ser protegits». (DEPARTAMENT DE JUSTÍCIA [2001]. *Un nou model d'atenció a la infància...*, p. 13).
4. «[...] i que rebutgen sistemàticament les mesures de protecció establertes per la legislació vigent [...], requerint una actuació especialitzada, alhora que personalitzada, que desbloquegi la por, la desconfiança o la resistència freqüent envers les actuacions de protecció» (Llei de modificació de la Llei 37/1991, del 30 de desembre, sobre mesures de protecció dels menors desemparats i de adopció, i de regulació de l'atenció especial als adolescents amb conductes d'alt risc social [2002]. Preàmbul).
5. «[...] en exercici de la seva funció de prevenció de la marginació, de les conductes d'alt risc social i la delinqüència, les administracions resten compromeses a finançar amb les dotacions adequades el treball dels educadors de carrer, equips bàsics de serveis socials i equips d'atenció a la infància i a l'adolescència, i també tots aquells serveis o prestacions que donin suport a l'atenció de l'adolescent en el propi entorn» (Llei de modificació de la Llei 37/1991, del 30 de desembre, sobre mesures de protecció [2002], article 44b).

Des del mateix Departament de Justícia⁶, es conclou que «el futur de la protecció a la infància en risc ha de passar pels principis continguts en el model que potencii el desenvolupament del menor en risc en l'entorn familiar propi o alternatiu, que treballi l'entorn familiar facilitant el canvi i la responsabilització, per tal de no generar dependències»⁷. Però en el debat sobre quina ha de ser la natura de les estratègies d'actuació, és tan important o més definir clarament qui és el seu destinatari. Després de plantejar el problema, la nostra reflexió continua per aquesta línia.

2. El concepte de risc social

Al concepte de risc social, sovint se li dona un significat poc clar i definit, ja que se li assigna tot un seguit de definicions globalitzadores per intentar resoldre totes les seves implicacions. Però, davant d'aquesta intenció, cal anteposar-hi uns altres factors, com ara la subjectivitat de cada persona, els criteris culturals propis de cada societat i la complexitat dels contextos socials. El resultat és que esdevé un concepte difícilment delimitable.

Però el risc social és un terme primordial per poder parlar d'intervenció socioeducativa i per definir acuradament les necessitats col·lectives que caracteritzen les situacions de desprotecció que pateixen els menors. Així que, tot i reconèixer la dificultat de trobar-hi els seus límits objectius, cal resoldre'n l'entrellat i reconèixer quines són les seves formes.

Si seguim la definició proposada per la darrera revisió legislativa, «es consideren adolescents amb conductes d'alt risc social, els menors la conducta dels quals altera de manera greu les pautes de convivència i comportament social generalment acceptades, de manera que provoquen un risc evident de causar-se danys ells mateixos o de perjudicar terceres persones»⁸.

Una perillosa vinculació entre risc i delicte que segueixen establint Costa, Mato i Morales (1999) quan l'entenen com «aquelles circumstàncies i condicions que incrementen la probabilitat que un infant o adolescent desenvolupi comportaments antisocials, violents o tingui conflictes amb la Llei comparats amb aquells altres que no estiguin exposats als mateixos esdeveniments o circumstàncies». Situacions que cal superar a partir del que aquests autors anomenen «factores de protecció», «circumstàncies variables o condicions que redueixen la probabilitat que un adolescent desenvolupi aquest tipus de comportament encara que tingui la presència d'un risc».

Un segon enfoc, més pragmàtic i orientat a la intervenció, considera que pateixen risc social tots aquells nens i nenes amb probabilitat elevada de neces-

6. En aquell moment, era Justícia qui tenia la competència de l'àmbit de protecció a la infància. Des de novembre del 2003, ha passat a Benestar i Família.

7. DEPARTAMENT DE JUSTÍCIA (2001). *Un nou model d'atenció a la infància...*, p. 139.

8. La llei de modificació de la Llei 37/1991, sobre mesures de protecció dels menors desemparats i de l'adopció, i de regulació de l'atenció especial als adolescents amb conductes d'alt risc social, 30 de setembre de 2001: V. 43.

sitar uns serveis d'atenció específica (Curtis, 1980). D'aquesta manera, intenten resoldre la seva delimitació a partir de les respostes ofertes des de l'àmbit de protecció, però deixen en un segon terme les necessitats que caracteritzen el problema.

Altres perspectives vinculen el concepte de risc social al de desadaptació psicosocial, sempre parlant en referència a poblacions infantils (Casas, 1998). Fan paleses les relacions interactives entre el nen i l'entorn on viu i creix com a persona, a més de destacar la importància que tenen per al risc social les relacions entre població adulta i població infantil.

Amb una òptica diferent, Jolonch (2002) interpreta el concepte de risc com a resultat d'una construcció dels agents socials que hi intervenen. La mirada del professional és la responsable de la seva objectivació, en el que l'autora anomena «moviment de construcció i reconstrucció de les situacions familiars». Formular l'objectivació del risc d'acord amb el procés, condueix a la idea que hi ha encadenaments de situacions, interaccions d'esdeveniments i lògiques de representació i d'actuació que s'inscriuen en la temporalitat. D'aquesta manera, la conceptualització del risc és producte del marc i de les relacions que s'instauren entre els professionals i la família⁹.

Així, en parlar de risc com a concepte, cal ser prudents i preveure la subjectivitat de la seva formulació per part dels que hi treballen, la situacionalitat i relativitat de molts factors, i la realitat particular de l'entorn del menor i de la família concreta.

Paul (2001) desenvolupa la seva reflexió del risc social a partir de l'estudi de les situacions de desprotecció infantil provocades pel maltractament dels progenitors. Creu que és necessari establir uns criteris mínims en la seva definició per poder plantejar correctament la intervenció, justificada per la mateixa situació de patiment que experimenta el menor i davant la qual cal que hi hagi actuacions d'urgència. Per fer-ho, proposa tres perspectives d'acostament al problema: l'evolutiva (l'edat de la criatura marca el grau de desprotecció); la de vulnerabilitat (situació i capacitat de resistència del menor), i l'existència d'un dany real o potencial, a partir d'una sèrie de lesions diagnosticades.

Per Paul, (2001) moltes definicions del risc pateixen una tendència a la vaguetat i a la generalització, i no respecten l'heterogeneïtat ni la concreció de cadascuna de les formes de desprotecció i maltractament infantil. És per això que defineix tot un seguit d'acurades tipologies de maltractament, intentant fer-se ressò d'una manera completa de les situacions susceptibles de produir desprotecció.

Arruabarrena (1999) creu que el concepte de risc és definit directament per l'avaluació de la possibilitat que una persona o una situació pugui, en un futur immediat, provocar un acte d'abandonament o maltractament al menor. Planteja la necessitat d'una perspectiva quantitativista del risc, on és necessari

9. «Els serveis socials, com a referència a l'encàrrec i al destinatari, intervenen en la tria dels elements de construcció d'una representació de risc de les famílies» (JOLONCH, A. [2002]. *Educació i...*, p. 207).

mesurar la diferència entre la probabilitat que un infant pateixi una agressió i la seva gravetat. Per això és a l'avaluació del risc on recau la importància de la seva definició, dins el marc d'un procés de revisió continuada per part dels equips i dels professionals pertinents. Així, per a aquesta autora, cal establir rigorosament instruments d'avaluació del risc amb capacitat de categoritzar cadascun dels factors avaluats.

Morente (1997) prefereix parlar de vulnerabilitat i no de risc, terme relacionat amb el concepte d'infància, sempre producte de la construcció social de la identitat del menor. Una conceptualització que ha sofert canvis al llarg dels diferents moments històrics, i del qual resulta una estratificació vertical en la consideració social de la imatge de l'infant. Per aquest autor, els menors vulnerables ho són per partida doble: per la limitació de l'edat biològica i per la condició de pobresa, tant des de la manca de mitjans materials, com de possibilitats d'autonomia personal social que se'ls assignen.

D'aquesta manera, es poden diferenciar dos grups de factors per delimitar el risc: els anomenats «predictors» (que fan referència al context més ampli on es mou l'individu) i els «precipitadors» (relatiu a la situació personal i immediata de l'individu i característics d'ell). La combinació dels dos grups aguditza el problema i comporta les anomenades «situacions de multirisc».

Aramburu i Val (1994) diferencien les situacions de risc de les d'alt risc. A les primeres existeix un cert reconeixement per part de la família, de les mancances i dels problemes que té l'infant. Amb aquesta perspectiva positiva i receptiva, es pot plantejar un pla de treball dissenyat pels professionals de l'atenció social primària, per superar la problemàtica que pateix el menor.

En canvi, quan es parla d'alt risc, aquests autors fan referència a situacions on la família es desdiiu de reconèixer la situació de manca que pateixen els seus fills i filles i es neguen a assumir cap compromís de millora. Aquests són els casos tractats habitualment pels Equips Atenció a la Infància i Adolescència (EAIA), dependents també de l'àmbit municipal, i poden comportar l'internament o la pèrdua de la tutela per part dels pares.

3. Desemparament, risc i marginació social

El desemparament és un dels altres termes que fa referència al risc social i és utilitzat amb assiduitat per la legislació. Sendra (1999) el defineix com «una situació que pot experimentar un infant quan no rep l'atenció necessària, ja sigui aquesta afectiva, purament material o educativa». D'aquestes circumstàncies, se'n desprèn la necessitat que algú es faci càrrec de la situació, però sense perdre mai el model familiar com a situació òptima que cal mantenir.

Sevilla (2002) creu que la interpretació del desemparament pot variar segons el criteri aplicat per un o altre professional, administració o responsable social. És per això que, segons aquest autor, la incorporació de la categoria de risc ha estat molt positiva per resoldre tres objectius:

1. Tractar les situacions on no resta clar que siguin de desemparament, a fi d'evitar el perill de la pèrdua de la institucionalització.
2. Situar la gravetat de la situació de desemparament en un nivell de gravetat i d'intensitat determinat per cada cas.
3. Possibilitar actuacions intermèdies, on es tingui en compte l'actitud dels pares, i oferir-los, abans de perdre la tutela, una possibilitat de millora.

Segons Sevilla (2002) a les diferents legislacions autonòmiques, el concepte de risc apareix com a previ al de desemparament, amb la qual cosa es normalitza la necessitat de prevenció i d'actuació que se'n deriva. Intervencions fetes des de dues perspectives: l'establiment de mesures de prevenció i l'articulació de recursos per als que ja es troben dins de la categoria de risc.

Per Sevilla (2002) el concepte de desemparament, introduït en l'Orde-nament Jurídic Civil espanyol a través de la Llei 21/87 d'11 de novembre i posteriorment modulada per la 1/96 de 15 de gener, constitueix la peça clau i fonamental del sistema de protecció de menors. La legislació¹⁰ preveu el desemparament com una situació derivada de l'impossible o inadequat compliment de l'exercici dels deures de protecció establerts per les lleis per a la guarda de menors, quan aquests quedin privats de la necessària assistència moral o material. Considera *menors en situació de risc* o de dificultat social els immersos en unes circumstàncies familiars tan problemàtiques que podrien desenvolupar una situació de desemparament. Mentre que els *menors en conflicte social* segons la legislació¹¹ es trobarien en una situació conductual de la qual en resulta la infracció penal. D'aquesta manera, la seva resolució es troba en mans de la justícia, amb el suport i l'informe avaluatiu dels equips pluridisciplinaris de Serveis Socials i d'Atenció a la Infància.

De tot l'exposat fins ara, es pot concloure que el risc social pot dur a situacions de desemparament, però no sempre. El fet que el risc social que pateix un menor no l'hagi de conduir necessàriament a un conflicte amb el seu entorn, ens obliga a distingir conceptualment les situacions de risc social, de les de dificultat social i de les de conflicte social. Així, mentre que les primeres estan enteses en un sentit molt ampli i indeterminat, les segones fan referència directament a les mancances sociofamiliars que pot patir el menor en el seu procés de creixement i les terceres es corresponen a desequilibris interadaptatius, contextualitzats sempre dins una col·lectivitat, situacions injustes que provoquen patiment en alguns dels seus membres, i es troben en referència a la situació «social» general de que frueix la resta de la comunitat.

A mesura que anem parlant de la delimitació del risc social, s'estableix una relació cada cop més directa entre els factors desencadenants i el procés de marginació social. Un procés on determinades persones i sectors de la població no tenen accés als recursos socioeconòmics considerats necessaris per al seu desen-

10. Llei Orgànica 1/1996, de 15 de gener, BOE 15, de 17 de gener.

11. Llei Orgànica 4/1992, de 5 de juny, BOE 140, d'11 de juny; Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal; Llei Orgànica 5/2000, de 12 de gener.

volupament integral. Per la mateixa dinàmica, queden també exclosos dels àmbits de participació i decisió de la comunitat.

I és que el problema dels menors desemparats o en situació de risc pertany al problema global de la marginació, perquè sovint ells mateixos són fills d'adults marginats. Una situació indefinida on la manca d'indicadors clars fa més complexa la valoració dels factors de risc. El fet és que en aquest context els menors afectats per la marginació veuen incomplets els seus drets i perden possibilitats per ser reconeguts amb la dignitat inherent a qualsevol ésser humà. Són víctimes del que podem anomenar «patologia carencial o de privació», resultat de mancances significatives i de suport familiar.

En conseqüència, el risc social no es pot entendre sense analitzar el procés de marginació. Una dinàmica caracteritzada per tot un seguit de mancances greus en els béns socials, culturals i econòmics, necessaris per a un desenvolupament íntegre del menor i per ser reconegut com a subjecte de drets fonamentals, caracteritzada per la involuntarietat de la situació, habitualment resultat de circumstàncies familiars, amb una mancança d'hàbits, afecte i seguretat, viscuts des d'un caràcter de necessitat permanent (Mondragon i Trigueros, 2002).

A l'exclusió social producte d'aquestes mancances, s'hi uneix la situació conflictiva més o menys permanent entre l'individu i el seu entorn. Unes dificultats d'inserció social i d'adaptació dins unes circumstàncies socioeconòmiques adverses, que no es poden confondre de cap manera amb actituds d'inconformisme personal davant la col·lectivitat, malalties, anormalitats estadístiques, o amb simples desadaptacions puntuals i de curta durada. Si l'adaptació significa l'ajustament d'un individu a un medi determinat, la inadaptació és el contrari, de manera que esdevé un problema social pel grau d'insatisfacció que genera a les relacions entre l'individu i el medi que l'envolta.

Mondragon i Trigueros (2002) defineixen, tot relacionant risc i marginació social, la situació de risc del menor «com aquella en la qual les circumstàncies personals o per influència de l'entorn o circumstàncies estranyes, exigeixen l'adopció de mesures de prevenció i rehabilitació per evitar situacions de desemparament (la que es produeix per l'incompliment dels deures de protecció i guarda dels menors) o d'inadaptació».

En una perspectiva semblant, Morente (1997) afirma que la marginació en els menors és el resultat d'una forma de socialització que comporta una trajectòria vital oposada a l'emancipació. La persona assumeix l'etiqueta de desviat percebent-se com socialment diferent i encapsulat en una subcultura de la marginació. Segons Morente, la desviació com a resultat del procés de marginació manté un elevat component d'arbitrarietat que és donat tant pels judicis des dels quals s'imposa el criteri de normalitat, com per la inconsistència que se sol donar entre les diverses institucions del sistema sociocultural.

Tenint en compte una anàlisi del risc des dels processos de marginació i exclusió social, alguns parers qüestionen el concepte de risc (Colectivo IOE, 1989) cercant causes estructurals més profundes que relacionin risc i marginació social. D'aquesta manera, són els circuits socials de protecció els que

conceptualitzen els infants com a éssers incomplets, sense capacitat per ser responsables en la vida social. Els menors es converteixen en objecte d'intervenció i regulació, amb la finalitat d'integrar-los a les pautes de normalitat social dominants¹².

Per aquests autors, la protecció des de la perspectiva del risc social és una excusa que facilita el control social. Les necessitats dels menors són interpretades per l'Administració com a drets atorgats, sempre en estreta dependència amb els interessos de les institucions públiques, dels agents socials i de cada estil d'intervenció. Les accions protectores del sistema sobre l'àmbit familiar del menor el predisposen cap a una cursa de desviació progressiva, que duu a la reproducció de la situació anòmica dels pares. D'aquesta manera, l'estreta relació entre exclusió infantil i desigualtat social implica que no es pot actuar només sobre un element, sinó que cal una crítica global al conjunt de les relacions socials que generen les diferències.

En aquest mateix sentit, Castel (1995) planteja l'exclusió com un estat del qual la vulnerabilitat és el procés. Així, per exemple, les desigualtats s'agregen no tant pel problema de l'atur estructural, sinó per la creixent temporalitat dels contractes de treball. Aquestes situacions augmenten d'intensitat quan afecten els nivells socials amb menys recursos¹³.

En conseqüència, cal relacionar directament les situacions d'extrema pobresa amb les productores de vulnerabilitat social. Per tant, el tractament de l'exclusió no es pot limitar a ser el tractament dels exclosos, sinó que calen polítiques d'inserció que puguin aportar mitjans i possibilitats per superar aquestes situacions, especialment des de la prevenció¹⁴.

El concepte de vulnerabilitat vol impedir que determinades situacions d'exclusió no es converteixin en realitat futura, treballant a fons en l'estudi dels factors de risc, com a condicions de les situacions associades a l'emergència de les problemàtiques. La prevenció en el món de la infància esdevé un veritable repte tècnic (anàlisi correcta dels factors de risc) i un repte social, en el sentit de millorar el demà col·lectiu i el progrés social en general.

12. «[...] en una acció que postula l'homogeneïtzació social basant-se en els paràmetres ideals de l'Estat del benestar: universalitat i normalització» (Colectivo IOE [1989]. «Infancia moderna...», p. 207).
13. «Determinades desigualtats s'agregen i aquests agreujaments no estan repartits per igual en funció de l'estratificació social [...] s'aguditzen a la zona baixa de l'escala, allà on l'acumulació de handicaps econòmics i socials circumscriu una zona inquietant de l'espai social on viuen els més desafavorits» (CASTEL [1995]. *De la exclusión como estado a la vulnerabilidad...*, p. 27).
14. «Aquell procés d'intervenció social que, amb l'objectiu darrer de millorar el benestar i la qualitat de vida de les persones o dels sistemes humans, i d'acord amb coneixements rigorosos, manipula els factors associats a la gènesi de diferents malalties, problemàtiques o necessitats socials, o implicats en aquesta, desenvolupant accions concretes per tal d'evitar-ne l'aparició, la reparació o l'agreujament» (CASAS AZNAR, F. [1994]. *Prevenció i qualitat de vida*, p. 45).

4. La inadaptació social

Podríem entendre la inadaptació social com una interpretació del risc que fa recaure directament la seva responsabilitat sobre el mateix subjecte. Des d'aquesta perspectiva, els factors externs ho poden condicionar, però s'espera que el pas cap a la pretesa «normalització» el faci la persona afectada i no pas el seu entorn.

Bandura i Walter (1985) qualifiquen la inadaptació com a resultat d'un mal aprenentatge social, on l'educació i l'adaptació social estan truncades per l'existència de models negatius en el procés de construcció personal. La inadaptació és, en conseqüència, resultat d'una mala imitació, en el sentit que els referents no són correctes¹⁵.

Altres autors (Quintana, 1988) parlen de la inadaptació com una situació per la qual un individu no és capaç d'integrar-se en determinats contextos qualificats de normalitzadors. La causa pot ser deguda a insuficiència de recursos personals o a un desviament voluntari en les seves relacions cap a la resta d'espais i grups en la mateixa situació. La inadaptació implica separar-se de les normes del grup referent.

El concepte d'inadaptació es relaciona amb el de socialització i risc (Amorós, Ayerbe, 2000) explicat com una forma no constructiva, no adequada per a les necessitats socials dels subjectes i dels grups i els entorns on viuen. Com un procés multidimensional que afecta tota la persona en les seves relacions de marginació, exclusió o sofriment que té l'individu no adaptat en relació amb l'entorn social on viu.

Valverde (1993) fa una crítica al concepte de desadaptació social, afirmant que la conducta desadaptada és un procés social i no un fenomen individual, una dinàmica que s'aguditzava amb les intervencions institucionals com ara l'internament dels menors. En manifestar-se dins una realitat social determinada, cal contextualitzar-la per a cada procés. El fenomen social ha de ser analitzat dins el sistema social al qual pertany¹⁶.

D'aquesta manera, el concepte d'inadaptació implica el de marginació, en la mesura que fa referència al subjecte que es troba al marge de la normalitat social i que manifesta un comportament discrepant respecte a les pautes normalitzadores. En el cas dels menors, és la pobresa de l'entorn social i la seva pretesa anormalitat respecte al context institucional els que lesio-

15. «Els principis de l'aprenentatge social permeten suposar que la majoria de persones adquireixen una conducta discriminativa d'autocontrol com a conseqüència de la seva exposició a diverses estimulacions modèliques i com a resultat dels diferents patrons de reforç [...] Els principis de l'aprenentatge social poden explicar, sense dificultat, la persistència d'una conducta desviada. Sembla que la conducta asocial reincent prové d'un reforç positiu intermitent» (BANDURA, A.; WALTER, R. H. [1985]. *Aprendizaje social...*, p. 213).
16. «El concepte de marginació es refereix a realitats molt diferents que tenen en comú una certa exclusió, almenys parcial, de la consideració de normalitat d'un determinat sistema social, i això en funció de la seva distància respecte a les normes o pautes comportamentals del grup social predominant» (VALVERDE MOLINA, J. [1993]. *El proceso de inadaptación social*, p. 24).

nen la seva sociabilitat i no li permeten desenvolupar una maduresa personal i relacional.

Altres interpretacions se centren en les interrelacions entre individu i medi social (Guash, 1996), on el subjecte, que es troba immers en una situació socio-familiar amb unes característiques determinades, deixa d'interioritzar i aprendre, per falta d'oportunitats, tot un conjunt d'elements (valors, actituds, habilitats cognitives i socials). Una situació que no li permetrà establir relacions positives amb el seu entorn i que el conduirà a repetir els patrons morals i conductuals que ha rebut directament de la família. Les accions de defensa, repressió i rebuig de la comunitat incrementaran encara més el seu procés d'inadaptació social.

Si per als primers la inadaptació tenia la seva arrel en la reacció social provocada per les conseqüències de les mateixes conductes inadaptades, cercant la seva responsabilitat en l'individu mateix, per a aquesta segona línia les causes de la inadaptació s'han de buscar en un medi social desfavorit. L'adaptació i la inadaptació són uns processos on es dona una personalització i una institucionalització del conflicte entre l'individu i la situació que viu. És la barreja d'un nivell objectiu (la situació de pobresa humana i econòmica és fruit d'una injustícia social) i un altre de subjectiu (resultat d'una defectuosa atenció de les institucions correctores o protectores, perquè acaben incrementant el conflicte estigmatitzant i personalitzant).

És per això que cal fer recaure part de la responsabilitat que té la societat en els fenòmens d'inadaptació, veritables processos de desafiliació social. És important tenir en compte el trencament del teixit relacional, vinculat a una situació de pauperització cada cop més dura entre determinats sectors de la població. És llavors quan podem afirmar que el procés de desadaptació va paral·lel a un procés d'exclusió social, amb la pèrdua dels àmbits sociocomunitaris i de l'autonomia per aconseguir els recursos necessaris per viure, integrar-se i participar en la societat de la qual es forma part¹⁷. Llavors, desadaptació i exclusió social es relacionen com a resultats de la interacció constant entre persona i entorn, una relació multifactorial i acumulativa, i de l'ordenació de diferents factors tenint en compte unes circumstàncies ambientals determinades.

D'aquesta manera, es planteja la inadaptació com un procés bidimensional amb una dimensió objectiva del problema i una altra de subjectiva (Panchon, 1998). L'existència d'un conjunt de relacions distorsionades entre individu, grup i entorn que, d'acord amb la seva durabilitat, comporten una dificultat perquè assoleixi un nivell suficient d'autonomia personal. Per superar la simplificació de les interpretacions de la inadaptació centrades exclusivament en una transgressió greu de les normes socials o en el desenvolupament d'accions delic-

17. «Persones que s'han mogut en entorns extrems, vivint força al carrer i parlant el seu llenguatge, aquest tarannà farà que el límit sigui una posició habitual. Una forma de vida en què la mitjana està molt desviada cap als extrems i el final se'l marca un mateix. Hi ha una velocitat molt alta dels esdeveniments; tot va molt ràpid» (SEDÓ, C. [1999]. *Treballant com a educadora o educador social*, p. 36).

tives, cal fer acostaments des de diversos nivells d'anàlisi per assolir una comprensió coherent de la inadaptació.

La conseqüència de totes aquestes afirmacions és que la tasca de protecció esdevé molt important a les edats infantils i juvenils, i que sempre ha d'anar acompanyada d'una intervenció educativa d'acord amb les necessitats reals dels menors. Cal fer-ho en el moment que la inadaptació genera un doble problema: de socialització i d'autonomia personal, de manera que no permet que els individus accedeixin als recursos normalitzats. Limitació que s'agreuja amb la presència d'una sèrie de constants com ara l'absència de límits per part de la família; les relacions insatisfactòries amb el seu entorn immediat; les condicions de desigualtat dins el grup natural, o el pes dels models de referència negatius.

Podem concloure que la inadaptació s'interpreta com un concepte complementari al de risc social més centrat en l'individu i les seves circumstàncies. Té el perill, però, de tendir a categoritzar excessivament les actituds i les conductes del menor, així com a tipificar la influència de l'entorn dins un paràmetre descriptiu. Es converteix tot plegat en un terreny pantanós que pretén arribar a conclusions d'una manera massa reduccionista.

5. Algunes recapitulacions entorn del concepte de risc

Al llarg de l'article ja s'han anat qüestionant determinats aspectes relacionats amb el concepte de risc. S'han valorat les diferents posicions per fer un acostament progressiu a una proposta que pugui recollir les aportacions més riques. Globalment i sintetitzant les diverses interpretacions del risc i del desemparament social, hem parlat de tres postures:

1. La posició centrada en l'individu que creu que en actuar a l'inici temporal del procés educatiu es pot prevenir la seva debilitat psicològica, i ho farà des d'una intervenció modèlica amb uns paràmetres de normalització, encara que sigui artificial.
2. La posició que defensa una intervenció contextual, prevenint el risc social de l'infant a partir de la protecció del propi ambient desregularitzat, i ho fa creant unes situacions de necessitat per justificar la seva intervenció.
3. La posició que incideix en les causes de la marginació, evitant la seva reproducció a través d'un canvi social que permeti el lliure accés de l'individu a tots els drets i béns.

I és que, en l'anàlisi de la problemàtica conceptual del risc, és molt important saber sobre qui es disposa l'accent: sobre el menor, la família, l'entorn, l'estructura social desigual, la història generacional... La dificultat d'arribar a un criteri general, ens fa concloure amb el fet que cal tenir en compte, a més de tots els àmbits assenyalats¹⁸, cada situació en particular.

18. «El risc d'exclusió social és un fenomen complex, producte de l'articulació i la coincidència d'un conjunt de circumstàncies i, com a tal, requereix formes integrals de definició i gestió.

Si partim de la situació de cada infant, es fa difícil poder defensar interpretacions deterministes a partir d'unes circumstàncies determinades. Per exemple, els autors de la teoria de la resiliència¹⁹ (Vanistendaelm, 2001; Cyrulnik, 2002) han argumentat, d'una manera molt lúcida, la capacitat de resistència al dolor i a la desestructura de molts infants, tot i la seva pretesa fragilitat²⁰. Un nen resilient és el que, en condicions difícils i desestabilitzadores, es refà, continua el seu camí, es comporta de manera eficaç i esdevé, així, un adult competent. El risc apareix més com un moment de mancança de possibilitats i oportunitats en la carrera de la vida, que no pas com una situació en si mateixa.

Les interpretacions que relacionen risc i marginació social ens fan pensar en la contradicció que es pot donar en les polítiques protectores de la infància de l'Estat del benestar. Originades dins el marc d'un discurs liberal d'afirmació de drets inqüestionables, estan sostingudes per un sistema socioeconòmic que creix proporcionalment al grau d'injustícia i explotació que desenvolupa. D'aquesta manera, les administracions protectores poden acabar «aïllant» o «congelant» el problema del risc dins una falsa situació d'assistència personal que no correspon ni correspondrà al problema real dels menors, i que té molt a veure amb les estructures de desigualtat socioeconòmica.

Per això, el terme *desemparament* apareix com a problemàtic, en el moment en què sembla despullar el subjecte de recursos propis i li atorga *a priori* un rebuig generalitzat per part de la majoria, si no es fa res per evitar-ho. Es carrega el pes sobre factors externs als quals se'ls responsabilitza no només de no assistir-hi, sinó de ser contraris al creixement personal de l'infant, però, al mateix temps, no se li donen les possibilitats personals per vèncer aquesta situació. Aquesta línia preferiria una opció socioeducativa amb un tipus d'intervenció centrada en l'internament, per aïllar l'infant dels perills de l'entorn.

Però, des de la nostra perspectiva, caldria fer ben bé al contrari, *una aposta educativa per les potencialitats del propi medi com un espai especialment privilegiat per a la intervenció, donant un vot de confiança a la pròpia superació, tot reduint el determinisme dels factors de desemparament*. La intervenció educativa es convertiria llavors en dinamitzadora de les possibilitats de canvi i autogestió en el col·lectiu proper al menor, i ell en agent actiu d'aquesta transformació.

Davant d'aquesta realitat, les polítiques pròpies de l'Estat del benestar s'han tornat poc operatives, poc capaces d'incorporar les noves demandes» (GÓMEZ GRANELL, C.; GARCIA-MILÀ, M.; RIPOLL-MILLET, A.; PANCHON IGLESIAS, C. [coord.] [2002]. *La infància i les seves famílies als inicis del segle XXI*, p. 23).

19. VANISTENDAELM, S. (2001). *La resiliència o el realisme de l'esperança: ferit però no vençut*. Barcelona: Claret. CYRULNIK, B. (2002). *Los patitos feos: la resiliencia, una infancia infeliz no determina la vida*. Barcelona: Gedisa.
20. «La gran varietat de respostes a l'adversitat depèn dels factors personals, del nivell de desenvolupament, del context social i de la naturalesa de la pressió» (MANCIAUX, M. [1994]. «De la vulnerabilitat a la resiliència, i dels conceptes a l'acció», p. 53).

El sentit primari de la protecció passaria per considerar el menor com una persona plenament activa, que disposa d'instruments participatius, amb coneixement i capacitat de modificar per si mateix el medi familiar i social que l'envolta. D'aquesta manera, projectaria la seva pròpia autonomia per construir el seu futur com a subjecte i de forma progressiva. Amb aquesta valoració, els factors de risc haurien de ser minimitzats com a perspectiva mediatitzadora, important i que caldria tenir en compte, però mai definitiva.

Una de les conseqüències és que, dins del marc general de la Convenció Internacional dels Drets de l'Infant (1959), caldria destacar-ne alguns com a objecte d'especial protecció. Estem parlant dels drets menys recordats, com ara la intimitat personal i el dret a la pròpia imatge; el dret dels menors a rebre una informació adequada per al seu desenvolupament; el dret a la llibertat ideològica, i el dret a la participació, associació, reunió i expressió, que els consideri subjectes actius i de ple reconeixement en la vida social del seu entorn.

Així, la intervenció socioeducativa, tenint en compte els factors i els indicadors de risc social, *hauria d'estar marcada per un model de socialització orientat cap a l'emancipació. Possibilitar la decisió del menor en el seu propi projecte personal i, des d'aquest, assumir un compromís social col·lectiu.* Aquesta emancipació no només esdevé una fita, sinó també un veritable procés que, segons el nostre parer, hauria de fomentar qualsevol instància socialitzadora amb la participació directa del socialitzant.

Així doncs, i retornant al tema que ens ocupa, la terminologia del risc social, des de la perspectiva de la nostra anàlisi (sense voler entrar en oposició a la terminologia jurídica ni administrativa vigent), podem concloure que *les paraules «desemparament» i «vulnerabilitat» són les que s'adeqüen millor a l'hora de qualificar la infància i l'adolescència en risc des del vessant de protecció.* Ho entenem d'aquesta manera perquè són paraules lliures de connotacions negatives o responsabilitzadores, que manifesten d'una manera clara la pèrdua de drets del menor (ja sigui de necessitats primàries o secundàries), que és un criteri fonamental. Es rebutja, en conseqüència, la utilització de conceptes com ara el d'inadaptació social o desadaptació, a més de *relativitzar el pes normatiu que poden establir determinats indicadors a l'hora de qualificar la situació d'un menor, vàlids únicament com a avaluació del context de risc.*

És per això que caldria matisar quan es relaciona el risc social amb el resultat d'una situació objectiva. En aquest sentit, estem d'acord amb els autors que vinculen estretament aquest concepte amb una construcció dels professionals del camp social i de les institucions protectores. *La infància en risc, lluny de ser una categorització social objectiva i amb una capacitat de designació, constitueix un marc interpretatiu.* Permet als tècnics de l'educació i del treball social poder sintetitzar, interpretar i relacionar situacions plurals i diverses entre si, amb uns nivells de problemàtica diferents, que s'encarnen en la persona de cada usuari, i que de cap manera poden derivar cap al determinisme social.

Finalment, volem concloure, a tall d'epíleg, amb unes paraules d'Ortega (1999) que resumeixen el nostre parer i que es fan ressò de la prudència a l'hora de valorar l'àmbit de la infància i l'adolescència en risc social: «Si s'atén la gènesi radical de les conductes conflictives de molts infants, és difícil etiquetar uns menors amb dificultat social i uns altres d'infractors. Un educador veu, o ha de veure, fonamentalment els menors amb problemes, en risc, en dificultat social, en qualsevol cas, per protegir, ajudar, educar, independentment de com es manifestin o exterioritzin el seu estat»²¹.

Bibliografia

- AMOROS, P.; AYERBE, P. (2000). *Intervención educativa en inadaptación social*. Madrid: Síntesis.
- ARAMBURU, L.; VAL, M. A. (1994). «La coordinació entre els serveis socials d'atenció primària i els especialitzats en infància». *Congrés Europeu d'Atenció a la Infància. Novembre de 1992*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social.
- ARRUABARRENA, M.; DE PAÛL, J. (1995). «Los problemas de tratamiento de familias con problemas de maltrato y abandono infantil: descripción y evaluación». *Infancia y Aprendizaje*, núm. 71.
- ARRUABARRENA, M. (1999). *Maltrato a los niños en la familia: educación y tratamiento*. Madrid: Pirámide.
- AYALA, C.; MARTÍNEZ, R. (1999). «La pobreza en España: evolución y factores explicativos». A: GERDE, J. A. (ed.). *Políticas sociales y estado del bienestar en España. Informe 1999*. Madrid: Trotta.
- BANDURA, A.; WALTER, R. H. (1985). *Aprendizaje social y desarrollo de la personalidad*. Madrid: Alianza.
- CAPLAN, G. (1985). *Principios de Psiquiatría Preventiva*. Buenos Aires: Paidós.
- CASAS AZNAR, F. (1994). «Previsió i qualitat de vida». *Revista Fòrum*. Desembre.
- (1998). *Infancia, perspectivas psicosociales*. Barcelona: Paidós.
- (2000). «Operativització de les necessitats dels menors: la utilització d'indicadors psicosocials». A: AMORÓS, P.; AYERBE, P. (2000). *Intervención educativa en inadaptación social*. Madrid: Síntesis.
- CASTEL, R. (1995). «De la exclusión como estado a la vulnerabilidad como proceso». *Archipiélago*, núm. 21: Pobreza y Peligro.
- COLECTIVO IOE (1989). «Infancia moderna y desigualdad social». *Documentación Social*, núm. 74.
- COSTA CABANILLAS, M.; MATO GÓMEZ, J.; MORALES GONZÁLEZ, J. M. (1999). «El comportamiento antisocial grave en jóvenes y adolescentes». A: ORTEGA ESTEBAN, José (coord.). *Educación social especializada*. Barcelona: Ariel Educación, p. 107-135.
- CRADFORD, A.; MCALLISTER, J. (1982). «Children at risk: repertory grif study of intermediate tractament groups members images of self and other». *Journal of adolescence*, núm. 5, p. 347-354.
- CURTIS, S.; BEBBINGTON, A. (1980). *Predicting the need for intervention: an empiricallapproach to the needs indicator for children under the age on five*. PSSRU: Kent.

21. ORTEGA ESTEBAN, J. (1999). «Educación especializada. Concepto y profesión», p. 27.

- CYRULNIK, B. *Los patitos feos: la resiliencia, una infancia infeliz no determina la vida*. Barcelona: Gedisa.
- Declaració Universal dels Drets Humans. Drets dels Infants*. Adoptada per l'Assemblea General de les Nacions Unides, per resolució 386 (XVI), de 20 de novembre de 1959.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2001). *Un nou model d'atenció a la infància en risc a Catalunya. Línies estratègiques*. Barcelona: Publicacions del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya.
- GÓMEZ GRANELL, C.; GARCIA-MILÀ, M.; RIPOLL-MILLET, A.; PANCHON IGLESIAS, C. (coord.) (2002). *La infància i les seves famílies als inicis del segle XXI. Informe 2002*. Volum 1. Barcelona: Institut d'Infància i Món Urbà (CIIMU).
- GUASH, M. (1996). *La actuación educativa en el ámbito de la inadaptación social. Un modelo de intervención en libertad*. Barcelona: Estel.
- JOLONCH, A. (2002). *Educació i infància en risc. Acció i reflexió en l'àmbit social*. Barcelona: Pòrtic.
- Llei Orgànica 4/1992, de 5 de juny, BOE 140, d'11 de juny.
- Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal.
- Llei Orgànica 5/2000, de 12 de gener.
- MANCIAUX, M. (1994). «De la vulnerabilitat a la resiliència, i dels conceptes a l'acció». *Revista Fòrum*, desembre, p. 48-56.
- MONDRAGÓN, J.; TRIGUEROS, I. (2002). *Intervención con menores. Acción socioeducativa*. Madrid: Narcea.
- MORENTE MEJÍAS, F. (1997). *Los menores vulnerables. Aproximación sociológica a los orígenes de la desigualdad social*. Jaén: Publicaciones de la Universidad de Jaén.
- ORTEGA ESTEBAN, J. (1999). «Educación especializada. Concepto y profesión». A: ORTEGA ESTEBAN, J. (coord.). *Educación social especializada*. Barcelona: Ariel Educación, p. 15-43.
- PANCHÓN IGLESIAS, C. (1998). «Avaluació de centres d'atenció socioeducativa». A: *Educació Social: Revista d'intervenció socioeducativa*, núm. 5. Barcelona: Fundació Pere Tarrés.
- PARLAMENT DE CATALUNYA. Llei 25/1985 de 27 de desembre, de Serveis Socials.
- PARLAMENT DE CATALUNYA. Llei 8/2002, de 27 de maig, de modificació de la Llei 37/1991, de 30 de desembre, sobre mesures de protecció dels menors desamparats i de l'adopció, i de regulació de l'atenció especial als adolescents amb conductes d'alt risc social.
- PAUL OCHOTORRENA, J. (2001). *Manual de protección infantil*. Barcelona: Masson.
- QUINTANA CABANAS, J. M. (1988). *Pedagogía Social*. Madrid: Dykinson.
- SEDÓ, C. (1999). *Treballant com a educadora o educador social*. Barcelona: Pleniluni. Col·lecció Animació Sòcio-cultural, núm. 18.
- SENDRA I RECASENS, R. (1999). «Una aproximació a la Direcció General d'Atenció a la Infància». *Justifòrum*, núm. 10. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics.
- SEVILLA BUJALANCE, J. L. (2002). *El menor abandonado y su protección jurídica*. Córdoba: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba.
- VALVERDE MOLINA, J. (1993). *El proceso de inadaptación social*. Madrid: Editorial Popular.
- VANISTENDAELM, S. (2001). *La resiliencia o el realisme de l'esperança: Ferit però no vençut*. Barcelona: Claret.

Miquel Castillo i Carbonell. Llicenciat en Història i Geografia. Autor de *Suficiència investigadora* (tesina entorn de l'avaluació de programes socioeducatius en medi obert al sector-est de la ciutat de Girona, pel Departament de Ciències de l'Educació de la Universitat de Girona). Actualment, a punt de presentar la tesi doctoral a la UdG (mes de maig) sobre programes d'intervenció socioeducativa en medi obert a les comarques gironines. Ha publicat a les revistes *Perspectiva Escolar*, *Cuadernos de Pedagogía*, *Revista de Treball Social*, *Revista Catalana de Pedagogia* i *Educació Social (Revista d'Intervenció Socioeducativa)*. Tots tracten sobre intervenció socioeducativa en medi obert amb infància en risc social des del vessant de protecció. Col·labora com a docent en seminaris a la Diplomatura d'Educació Social de la Universitat Ramon Llull i a la Universitat de Vic. Professionalment, encara que actualment és professor de secundària, ha treballat en els darrers dotze anys en projectes de compensatòria (marc de l'antiga FP) i en diversos programes d'intervenció socioeducativa (aules taller, centres oberts, coordinació d'equips). Actualment, supervisa un equip d'assistència social primària de Càritas Girona. També forma part de la junta delegada del CEESC a Girona, i de l'Àrea de Desenvolupament Professional (formació) del Col·legi d'Educadors Socials de Catalunya.
